

Universeel stemrecht versus stemmersexamens

Een reactie op Jason Brennan's paper "The Right to a Competent Electorate"

Eindwerkstuk
Vrijdag 20 januari 2017

Lily de Waal
4072936

Faculteit Geesteswetenschappen
Departement Filosofie en Religiewetenschap

Hoofdbegeleider
Wouter Kalf

Tweede beoordelaar
Maarten van Houte

Abstract

In het westen wordt de democratie met universeel stemrecht altijd beschouwd als het meest rechtvaardige politieke systeem dat er bestaat en stemmersexamens zijn al jaren onderwerp van gesprek als we het hebben over alternatieven. Jason Brennan beargumenteert in zijn paper "The Right to a Competent Electorate" dat beide vormen van democratie intrinsiek onrechtvaardig zijn. Als we moesten kiezen tussen die twee, is beperkt stemrecht met een stemmersexamen het minst onrechtvaardig volgens Brennan. In dit paper bespreek ik Brennan's argumenten voor deze claim en poog ik te bekijken in hoeverre deze succesvol zijn. Ik kom tot de conclusie dat Brennan één belangrijk aspect van beperkt stemrecht niet expliciet noemt terwijl dat wel mee zou moeten wegen: de inperking van autonomie.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	1
Inleiding	2
1 De intrinsieke onrechtvaardigheid van universeel en beperkt stemrecht	3
1.1 Het <i>Competence Principle</i> van Brennan	3
1.2 Het <i>Qualified Acceptability Requirement</i> van Estlund.....	5
1.3 Voorlopige conclusie	7
2 Brennan's antwoord	7
2.1 Brennan's consequentialistische argument	8
2.2 Brennan's deontologische argument	8
3 Waarom we er tóch nog niet uit zijn	9
3.1 Inperking van de autonomie	10
4 Conclusie	11
Bibliografie	13
Bijlagen	14
Verklaring kennisneming regels m.b.t. Plagiaat	14

Hét onderscheidende kenmerk van een democratie is dat het volk bepaalt. Dit kan in meer of minder directe mate gebeuren, maar uiteindelijk is elke democratie gebouwd op de stem van het volk. Maar waarom gaan we er eigenlijk vanuit dat het volk geschikt is om politieke beslissingen te maken? Zou je dat niet veel beter aan deskundigen kunnen overlaten? We achten niet zomaar iedereen in staat om te kunnen opereren, daar hebben we chirurgen voor. Waarom zou wel iedereen in staat zijn om politieke beslissingen te maken? Alhoewel opereren en stemmen twee totaal verschillende dingen zijn, is er ook een belangrijke overeenkomst: net als opereren is het maken van politieke beslissingen een complexe aangelegenheid waarvan de uitkomst grote impact heeft op het leven van andere mensen. Voor zulke complexe politieke vraagstukken is ontzettend veel kennis vereist voordat daar een adequaat antwoord op gegeven kan worden. Het lijkt een van de grootste problemen voor een democratie: wat als het volk niet competent genoeg is om de juiste keuze te maken?

In plaats van er blindelings vanuit te gaan dat iedereen geschikt is op politieke keuzes te maken moeten we dus eens stil gaan staan bij de vraag wie er nu daadwerkelijk geschikt is. Universeel stemrecht lijkt er vanuit te gaan dat iedereen boven een bepaalde leeftijdsgrens (bijvoorbeeld 18) geschikt is. Je zou je echter ook een systeem van beperkt stemrecht kunnen voorstellen waarbij er door middel van een stemmersexamen wordt beslist wie geschikt is en wie niet. Beide vormen van stemrecht hebben voor- en nadelen. Zo betekent universeel stemrecht in de praktijk vaak dat de politieke macht eerlijk verdeeld is maar dat er een heleboel ongeschikte mensen mogen stemmen. Beperkt stemrecht betekent in de praktijk meestal dat de politieke macht ongelijk is verdeeld over het volk, maar dat het electoraat wel competent is dan in het geval van universeel stemrecht. De vraag waar we dan nu mee zitten is: welke vorm van stemrecht is beter? Nu ben ik natuurlijk niet de eerste die zich met deze vraag bezighoudt. Daarom zal mijn paper een reactie zijn op Jason Brennan's paper "The Right to a Competent Electorate."¹ In dit paper is Brennan's hoofddoel om te beargumenteren dat beide vormen van stemrecht onrechtvaardig zijn in de praktijk, maar dat beperkt stemrecht met een stemmersexamen minder onrechtvaardig is dan universeel stemrecht.² Hij beperkt zich hierbij tot deze twee opties en laat eventuele alternatieven buiten beschouwing. Ik speel dit spel met hem mee en zal kijken of hij met de argumenten die hij geeft inderdaad kan claimen dat beperkt stemrecht minder onrechtvaardig is dan universeel stemrecht.

In het eerste deel van dit paper zal ik aan de hand van het paper van Brennan een weergave geven van het huidige debat rondom stemrecht, waarin argumenten gebaseerd op het *Competence Principle*³ van Brennan en het *Qualified Acceptability Requirement*⁴ van Estlund de belangrijkste argumenten zijn.⁵ Uit deze twee principes volgt een probleem: zowel universeel stemrecht als stemrecht beperkt door een stemmersexamen is intrinsiek onrechtvaardig. In het tweede deel bespreek ik Brennan's poging om het probleem op te lossen. Hij probeert dit te doen door te bepalen welke optie het minst onrechtvaardig is. Hij heeft twee argumenten waarmee hij probeert te bewijzen dat het invoeren van een stemmersexamen het minst onrechtvaardig is. Ik bespreek beide

---

¹ Jason Brennan, "The Right to a Competent Electorate," *The Philosophical Quarterly* 61 (2011): 700-724, doi: 10.1111/j.1467-9213.2011.699.x.

² Brennan, "Right to a Competent Electorate," 700-724.

³ Wordt hierna soms afgekort tot CP.

⁴ Wordt hierna soms afgekort tot QAR.

⁵ Nota bene: In dit paper worden Brennan en Estlund tegenover elkaar gezet alsof ze het tegenovergestelde beargumenteren. Dit is niet helemaal het geval aangezien Estlund het principe QAR voor iets andere doeleinden heeft ontwikkeld. Het principe kan echter wel als argument gebruikt worden voor de tegenovergestelde positie van Brennan. Dat is wat er in het paper van Brennan en in dit paper gebeurt.

argumenten en bekijk hoe succesvol ze zijn. Na het uiteenzetten van Brennan's argumenten opper ik in het derde deel van dit paper nog een derde aspect waar we bij de weging van rechtvaardigheid rekening moeten houden. Vervolgens trek ik mijn conclusie: Brennan's argumenten zijn niet genoeg reden om nu te concluderen dat beperkt stemrecht de rechtvaardigere optie is, maar, Brennan overtuigt wel in het feit dat onze houding ten opzichte van de democratie moet veranderen omdat het intrinsiek onrechtvaardig is.

1– De intrinsieke onrechtvaardigheid van universeel en beperkt stemrecht

1.1 Het Competence Principle van Brennan

Zoals ik in de inleiding al zei, beargumenteert Brennan aan de hand van het *Competence Principle* dat universeel stemrecht onrechtvaardig is. Voordat hij universeel stemrecht kan aanvallen moet het principe echter plausibel worden gemaakt. Hij doet dit aan de hand van een klein gedachte experiment waarbij je je drie verschillende jury's bij een rechtszaak moet voorstellen: een onwetende, een irrationele en een moreel onredelijke jury. De onwetende jury is onwetend omdat ze tijdens de rechtszaak helemaal niet op zitten te letten maar toch een uitspraak doet. De irrationele jury is irrationeel omdat ze niet op basis van het aangeleverde bewijs een uitspraak doet, maar op basis van een bizarre, onbewezen complottheorie. De moreel onredelijke jury is moreel onredelijk omdat ze niet op basis van het bewijs een uitspraak doet maar op basis van het feit dat ze de aangeklaagde haat.⁶ Wat de jury in elk van deze situaties ook als uitspraak heeft, we zouden het een onrechtvaardige vinden. Het kan zo zijn dat de jury uitspraak overeenkomt met de werkelijkheid: de jury bepaalt bijvoorbeeld op irrationele wijze dat iemand schuldig is, maar diegene blijkt ook daadwerkelijk –al is het om andere redenen– schuldig. Zelfs dan zou diegene niet op basis van die uitspraak straf mogen krijgen. Of de aangeklaagde nu daadwerkelijk schuldig is of niet, op basis van deze jury uitspraken zouden we diegene geen straf of willen leggen of vrij willen spreken. Hieruit blijkt dat we vinden dat de aangeklaagde recht heeft op een jury die in ieder geval niet onwetend, irrationeel of moreel onredelijk is. Waarbij de begrippen 'onwetend,' 'irrationeel' en 'moreel onredelijk' niets meer inhouden dan respectievelijk "geen kennis hebben van relevante feiten," "beslissingen maken op basis van irrelevante feiten," en "beslissing maken op basis van moreel verwerpelijke feiten." Laten we zo'n jury die dat wél doet incompetent noemen, en een jury die dat niet doet competent. De aangeklaagde heeft recht op een competente jury. Dit recht is volgens Brennan gebaseerd op het *Competence Principle*:

It is unjust to deprive citizens of life, liberty or property, or to alter their life prospects significantly, by force and threats of force as a result of decisions made by an incompetent or morally unreasonable deliberative body, or as a result decision made in an incompetent and morally unreasonable way.⁷

---

⁶ Brennan, "Right to Competent Electorate," 703.

⁷ Brennan, "Right to Competent Electorate," 704.

Met andere woorden: het is onrechtvaardig als incompetenten mensen of een incompetent orgaan op significante wijze en onvrijwillig macht uitoefenen op de levens van anderen. Dit principe is volgens Brennan zo overtuigend dat niemand dit redelijkerwijs zou kunnen verwerpen. Voor wie deze formulering toch nog niet overtuigend genoeg vindt, komt Brennan met een zo mogelijk nog eenvoudiger en intuïtiever principe dat aan CP ten grondslag zou kunnen liggen: het is onrechtvaardig om mensen onnodig bloot te stellen aan bovenmatig groot risico.⁸⁹ Het kan zo zijn dat een incompetente jury aangeklaagde daadwerkelijk de straf of vrijspraak geeft die hij/zij verdient. Maar dat zou toeval zijn. Het risico dat de aangeklaagde loopt door de incompetente jury op een onterechte uitspraak is onnodig groot en daardoor onrechtvaardig.

Uit CP volgt dus dat een jury, een orgaan dat bepaalt of iemand een straf opgelegd krijgt of niet, competent zou moeten zijn om rechtvaardig te zijn. Wat zo onrechtvaardig is aan dat jury-gedachte experiment is echter niet het arbitraire feit dat het jury's zijn, maar het feit dat jury's bepaalde soort beslissingen maken. Beslissingen die gaan over het uitoefenen van macht op de levens van anderen, beslissingen waarvan de uitkomsten onvrijwillig en met geweld of dreiging van geweld worden opgelegd, en beslissingen waarvan de uitkomsten significant zijn. Er zijn natuurlijk naast jury's veel meer instituties te bedenken die dit soort beslissingen maken en die dus, net als jury's, gebonden zijn aan CP als ze rechtvaardig willen zijn.¹⁰ Ook het principe dat ten grondslag zou kunnen liggen aan CP, het principe van bovenmatig risico, geldt vanzelfsprekend niet alleen voor jury beslissingen maar voor al deze soort beslissingen.

Om vervolgens aan de hand van CP te kunnen bewijzen dat universeel stemrecht onrechtvaardig is moet Brennan bewijzen dat de institutie stemrecht dezelfde soort beslissingen maakt als in CP beschreven is. Hij begint met het bewijzen dat de overheid in het algemeen beslissingen neemt die grote invloed hebben op leven, eigendom en vrijheid van mensen. "Governments do more than choose flag colours and melodies for nation anthems. They make policies and choose courses of action that can have momentous and even disastrous consequences for citizens,"¹¹ aldus Brennan. CP is dus van toepassing op iedereen die een bepaalde politieke macht heeft waarmee invloed uitgeoefend kan worden op de levens van anderen. Doe het gedachte experiment nog maar eens: ook van politie, ministers, ambtenaren, rechters, politici, etc. verwachten we dat ze, voor zover ze invloed hebben op anderen, competent zijn en competente beslissingen maken. Degenen die in een democratie de uiteindelijke politieke macht hebben zijn als het goed is de stemmers. Het electoraat als geheel bepaalt welke partijen er aan de macht komen en welk beleid er wordt gevoerd. Het electoraat als geheel dient dus competent te zijn. Wederom kunnen we hiervoor terugrijpen op het gedachte experiment. In het geval van het onwetende electoraat weet de meerderheid van de stemmers niet wie de kandidaten zijn, waar ze voor staan en wat voor kwesties op het spel staan. In het geval van het irrationele electoraat is de meerderheid van de stemmen niet gebaseerd op de relevante feiten over de kandidaten of kwesties, maar op iets als *wishful thinking* of een complottheorie. In het geval van het moreel onredelijke electoraat heeft het grootste gedeelte van het electoraat bijvoorbeeld gestemd op basis van racisme. Geen van deze verkiezingsuitslagen zouden we rechtvaardig willen noemen. Elke burger waar de verkiezingsuitslag effect op heeft, heeft namelijk recht op een competent electoraat dat op een competente manier beslissingen maakt.¹²

---

⁸ Brennan, "Right to Competent Electorate," 705.

⁹ "Undue risk" vertaal ik als 'bovenmatig risico.'

¹⁰ Brennan, "Right to Competent Electorate," 706.

¹¹ Brennan, "Right to Competent Electorate," 706.

¹² Brennan, "Right to Competent Electorate," 708.

Nog niet helemaal duidelijk op dit punt is waarom elke stemmer afzonderlijk competent zou moeten zijn, iets wat Brennan wel zou moeten kunnen claimen als hij stemmersexamens wil rechtvaardigen. Daarmee bepaal je immers op individueel niveau wie competent is. Als het electoraat als geheel competent is lijkt er aan CP te zijn voldaan: het electoraat als geheel bepaald de uitslag en doet dit op een competente manier. Dat er dan misschien een paar incompetenten mensen tussen zitten maakt voor de verkiezingsuitslag niet veel uit. Niemand kan dus als individu met zijn ene stem in zijn eentje CP schenden. Alleen het electoraat als geheel kan dit. Dit is waar het principe van onnodig bovenmatig groot risico weer van pas komt. Dit is namelijk een principe waar wel een individuele plicht uit voort kan vloeien: het is ieders individuele plicht om niemand onnodig groot risico te laten lopen. Door incompetent te stemmen lopen alle andere burgers het risico dat er onrechtvaardig beleid komt als gevolg van een bepaalde verkiezingsuitslag: een onnodig groot risico volgens Brennan.¹³

Laten we aannemen dat Brennan hiermee CP plausibel genoeg heeft neergezet. In het geval van universeel stemrecht heeft iedereen boven een bepaalde leeftijdsgrens stemrecht. De kans is echter klein dat iedereen boven die leeftijdsgrens ook daadwerkelijk automatisch competent is. We kunnen er zelfs vanuit gaan dat een groot gedeelte incompetent zal zijn: uit onderzoek blijkt keer op keer dat de gemiddelde burger niet genoeg kennis heeft van de politiek om een afgewogen keuze te maken.¹⁴ Universeel stemrecht zal dus in de praktijk niet aan CP kunnen voldoen en is daarmee onrechtvaardig.

1.2 Het Qualified Acceptability Requirement van Estlund

Nadat Brennan beargumenteerd heeft waarom universeel stemrecht onrechtvaardig is, gaat hij kijken naar beperkt stemrecht op basis van een stemmersexamen¹⁵. Dit is volgens hem namelijk eveneens onrechtvaardig. Het belangrijkste argument voor de onrechtvaardigheid van beperkt stemrecht is volgens Brennan gebaseerd op het *Qualified Acceptability Requirement* van Estlund. Hij bespreekt juist dit argument omdat Estlund veel van dezelfde basale aannames doet, waardoor het mogelijk is het *Qualified Acceptability Requirement* toe te passen op zijn eigen theoretisch raamwerk.¹⁶¹⁷

QAR houdt in dat elke basis voor politieke machtsverdeling acceptabel moet zijn voor alle gekwalificeerde perspectieven. En iets is acceptabel volgens Estlund op het moment dat er geen mogelijke gekwalificeerde objecties zijn.¹⁸ Met gekwalificeerd bedoelt Estlund redelijk, maar slechts een procedurele redelijkheid.¹⁹²⁰ Deze soort redelijkheid heeft alleen betrekking op het proces, en

---

¹³ Brennan, "Right to Competent Electorate," 708.

¹⁴ Brennan, "Right to Competent Electorate," 722.

¹⁵ Brennan heeft het in zijn paper eigenlijk alleen maar over stemmersexamens als manier om stemrecht te beperken omdat dit volgens hem de meest voor de hand liggende en praktische manier is. Ook ik zal me dus alleen op stemmersexamens focussen.

¹⁶ Brennan, "Right to Competent Electorate," 711.

¹⁷ Een van de redenen dat Brennan andere conclusies trekt dan Estlund is omdat de twee verschillende projecten hebben. Het is dus niet helemaal fair om Estlund tegenover Brennan te zetten als tegenstander. Wel kan Estlund's argument prima gebruikt worden om de positie van de tegenstander te verdedigen. Maar Brennan probeert daarmee dus niet te bewijzen dat Estlund's standpunt verkeerd is.

¹⁸ David M. Estlund, "An Acceptability Requirement," *Democratic Authority: A Philosophical Framework* (Princeton: Princeton University Press, 2009), 47.

¹⁹ Estlund, "An Acceptability Requirement," 44.

niet op de inhoud. Bijvoorbeeld: stel ik heb het verlangen om iemand te vermoorden en ik heb de kennis dat dat goed kan met een pistool. Procedureel gezien is het met dat verlangen en die kennis redelijk om diegene inderdaad met een pistool te vermoorden. Inhoudelijk zouden we deze handeling waarschijnlijk niet redelijk willen noemen. Procedurele redelijkheid heeft dus alleen betrekking op hoe succesvol het proces is voor het doel dat je wil bereiken, maar zegt niets over de inhoud.²¹ Als we deze procedurele redelijkheid toepassen op de gekwalificeerde objecties waar QAR om vraagt komt daar het volgende uit: als je objecties wil uiten die serieus genomen moeten worden is het bijvoorbeeld handig om verschillende standpunten in ogenschouw te nemen, kosten en baten juist af te wegen en alternatieven mee te nemen. Dit zijn voor de hand liggende dingen waarvan ik me kan bedenken dat het werkt als ik een gekwalificeerde objectie wil uiten, net als dat ik me kan bedenken dat een pistool goed werkt om iemand te vermoorden. Hiermee voorkomt Estlund in een discussie over inhoudelijke redelijkheid te verzanden.

De aanname die ten grondslag ligt aan QAR is dat het mogelijk is om twee tegenovergestelde standpunten beide redelijk te kunnen verdedigen of verwerpen. In zo'n geval zou geen van beide opties voldoen aan het principe en zou geen van beide opties kunnen gelden als een legitieme politieke machtsverdeling. Ook opvallend is dat Estlund spreekt over 'mogelijke' verwerpingen, in plaats van daadwerkelijke tegenwerpingen. Hij doet dit omdat er best redelijke verwerpingen zouden kunnen zijn die niemand daadwerkelijk noemt. "A person does not give consent to something simply because he has not raised an objection"²² : Dat niemand de tegenwerping daadwerkelijk oppert wil echter nog niet zeggen dat de tegenwerping zelf niet redelijk is en dus serieus genomen moet worden.

QAR is net als CP een eenvoudig en overtuigend principe. De aannames die Estlund moet doen om QAR te kunnen stellen lijken mij geen van allen problematisch. Het lijkt mij ook logisch dat als er een mogelijke redelijke verwerping is voor een bepaalde politieke machtsverdeling, dat we die machtsverdeling illegitiem noemen. Daarnaast lijkt het me ook voor de hand liggend dat een illegitieme politieke macht onrechtvaardig is. En zo zijn we terug bij QAR: het is onrechtvaardig als er een politieke macht is waarop gekwalificeerde tegenwerpingen zijn. Estlund merkt overigens op dat het goed mogelijk is dat er nog meer eisen zijn waaraan politieke macht moet voldoen voordat het echt legitiem is, maar dit is geen probleem voor de plausibiliteit van QAR.²³ Ondanks dat er misschien nog meer principes zijn, is QAR er in ieder geval één.

We weten nu wat QAR inhoudt. Nu we dit weten kunnen we zien waarom beperkt stemrecht met stemmersexamens QAR zou schenden. Niemand kan redelijkerwijs bezwaar maken tegen het feit dat er een onderscheid is tussen competent en incompetent stemmers en competente en incompetent beslissingen. Echter, waar mensen wel degelijk redelijkerwijs bezwaar kunnen maken is waar die grens tussen competent en incompetent precies ligt.²⁴ En dat is precies het probleem: er zullen altijd, op verschillende aspecten, redelijke bezwaren te bedenken zijn. Brennan noemt een

---

²⁰ Estlund vermijdt bewust het woord redelijkheid omdat er zoveel controverse omheen hangt. Vandaar dat hij voor het woord 'qualified' is gegaan. 'Qualified' komt echter wel overeen met een procedureel begrip van redelijkheid.

²¹ Brad Hooker en Bart Streumer, "Procedural and Substantive Practical Rationality," *The Oxford Handbook of Rationality* (2005): 3. Doi: 10.1093/0195145399.001.0001.

²² Estlund, "An Acceptability Requirement," 46.

²³ Estlund, "An Acceptability Requirement," 47.

²⁴ Estlund, "An Acceptability Requirement," 42.

aantal redelijke bezwaren die geopperd zouden kunnen worden. Ten eerste zal zo'n examen nooit de perfecte lijn kunnen trekken tussen wie competent en wie incompetent is. Het is heel waarschijnlijk dat er altijd in ieder geval een paar competente mensen om wat voor reden dan ook het examen niet halen. Dit examen zou dan niet redelijkerwijs acceptabel zijn voor die competente mensen.²⁵ Ten tweede zal bepaalde kennis in zo'n examen zwaarder wegen dan andere kennis. Waar deze zwaartepunten precies moeten liggen is wederom iets waarvan we niet kunnen verwachten dat iedereen het redelijkerwijs eens zal worden.²⁶ Moet er meer gevraagd worden naar kennis over politieke partijen, of moet er meer gevraagd worden naar kennis over de huidige economische situatie? Of moet er over beide soorten kennis precies evenveel gevraagd worden? Over dat soort vragen is de kans ontzettend klein dat iedereen het eens wordt en ontzettend groot dat mensen voor alle standpunten redelijke bezwaren kunnen verzinnen. Ten derde noemt Brennan de "demografische objectie."²⁷ " Deze objectie houdt in dat de groep die als competent wordt bestempeld door het stemmersexamen op disproportionele manier uit een bepaalde gender, ras of klasse zou kunnen bestaan. Nu is dit an sich nog geen probleem maar wel op het moment dat zo'n groep onderliggende vooringenomenheid en onbewuste vooroordelen heeft. Op het moment dat dat zo is kan er redelijkerwijs bezwaar worden gemaakt, en dat dat zo is, is zeer aannemelijk.

Je zou je een perfect examen kunnen voorstellen dat aan al deze bezwaren ontkomt, maar in de praktijk lijkt zo'n examen me onmogelijk te ontwikkelen. Elke in de praktijk mogelijke vorm van een stemmersexamen zal dus QAR moeten schenden en zal dus onrechtvaardig zijn. Omdat beperkt stemrecht zoals Brennan zich dat voorstelt afhankelijk is van zo'n stemmersexamen, is beperkt stemrecht ook onrechtvaardig.

1.3 Voorlopige conclusie

CP en QAR zijn nu uitgelegd en verdedigd. Als we allebei aannemen voor waar, kunnen we de volgende conclusies trekken:

1. Democratie met universeel stemrecht is (in de praktijk) onrechtvaardig omdat het het *Competence Principle* schendt
2. Democratie met een stelsysteem waarbij stemrecht beperkt wordt tot diegene die kunnen bewijzen competent te zijn, is (in de praktijk) onrechtvaardig omdat het het *Qualified Acceptability Requirement* schendt.²⁸

De vraag is wat we vervolgens met deze conclusies aan moeten. Je zou kunnen zeggen dat we de democratie, met universeel of beperkt stemrecht, moeten opgeven en op zoek moeten gaan naar een derde alternatief. Dat is niet wat Brennan doet. Brennan stelt zichzelf als doel om te bepalen wat de minst onrechtvaardige optie is als je zou moeten kiezen tussen universeel en beperkt stemrecht. Kiezen tussen twee kwaden, want ook Brennan neemt aan dat zowel CP als QAR waar zijn en dat zowel universeel als beperkt stemrecht daarmee onrechtvaardig is.²⁹

---

²⁵ Brennan, "Right to Competent Electorate," 715.

²⁶ Brennan, "Right to Competent Electorate," 715.

²⁷ Brennan, "Right to Competent Electorate," 715.

²⁸ Brennan, "Right to Competent Electorate," 716.

²⁹ Brennan, "Right to Competent Electorate," 716.

2 - Brennan's antwoord

Brennan probeert dus de beste optie uit twee kwaden te kiezen. Dit is volgens hem beperkt stemrecht met stemmersexamen. Hij geeft hiervoor twee argumenten. Ten eerste stelt hij dat, aangenomen dat alle andere instituties ongeveer hetzelfde blijven, beperkt stemrecht heel waarschijnlijk moreel beter en rechtvaardiger beleid zal produceren dan universeel stemrecht dat kan. Ten tweede stelt hij dat het schenden van QAR door beperkt stemrecht moreel veel minder verwerpelijk is dan het schenden van CP door universeel stemrecht. Ik zal beide argumenten uitwerken en bekijken in hoe succesvol ze zijn.

2.1 Brennan's consequentialistische argument

Wat we op dit moment in ieder geval zeker weten is dat universeel stemrecht CP schendt en beperkt stemrecht QAR schendt en ze daarom beide per definitie onrechtvaardig zijn. Ondanks dat beide opties onrechtvaardig zijn, wil Brennan bepalen welke optie beter is. Een mogelijkheid die Brennan dan heeft is kijken naar hoe onrechtvaardig de consequenties zijn van beide systemen. Welk systeem procedeert, op onrechtvaardige manier, de rechtvaardigste uitkomst? ³⁰

Dit is volgens Brennan beperkt stemrecht. Volgens Brennan is het voor de hand liggend om aan te nemen dat als je een competentere electoraat hebt, daar competentere beslissingen door worden gemaakt en het beleid dus rechtvaardiger zal zijn.³¹ Stel je een perfect examen voor dat op een rechtvaardige manier zonder machtsmisbruik is ontwikkeld, waarvan we weten dat het de competente mensen eruit filtert. Dit betekent dat het electoraat voor een groter gedeelte uit competente mensen bestaat dan daarvoor. Dit betekent vervolgens dan weer dat het electoraat in het algemeen competentere beslissingen maakt. Het ligt vervolgens voor de hand dat competentere beslissingen rechtvaardiger beleid veroorzaken. Maar, "to some degree, we just do not know how badly voter examination systems would be run," aldus Brennan. We weten pas echt welk stelsysteem rechtvaardigere consequenties heeft als we het daadwerkelijk uitvoeren of ergens in een kleinere versie van een samenleving testen. Dit om twee redenen. Ten eerste kun je je afvragen of het wel mogelijk is om zo'n stemmersexamen op een rechtvaardige manier te ontwikkelen waarvan we zeker weten dat het de competente mensen eruit filtert. Ten tweede is het een mogelijkheid dat een competentere electoraat niet per se tot beter beleid leidt. Je zou je kunnen voorstellen dat zo'n competent electoraat onevenredig uit een bepaalde groep mensen bestaat die onmogelijk de belangen van een andere groep gelijkwaardig kan laten meewegen. Beide punten zorgen ervoor dat we nog niet hard kunnen maken dat beperkt stemrecht daadwerkelijk tot beter beleid zal leiden.

Hierin zijn Brennan en ik het met elkaar eens. Ik denk dat dit argument pas echt waarde krijgt op het moment dat we empirische feiten hebben die dit ondersteunen. Brennan lijkt dus voor zijn claim dat beperkt stemrecht minder onrechtvaardig is dan universeel stemrecht afhankelijk van het andere argument.

2.2 Brennan's deontologische argument

---

³⁰ Brennan, "Right to Competent Electorate," 721.

³¹ Brennan, "Right to Competent Electorate," 721.

Aangezien het vorige consequentialistische argument niet genoeg reden is om aan te nemen dat beperkt stemrecht minder onrechtvaardig is dan universeel stemrecht, heeft Brennan ook nog een ander argument. Alhoewel Brennan accepteert dat zowel universeel als beperkt stemrecht bepaalde rechtvaardigheidsprincipes schenden, doet universeel stemrecht dit volgens hem op een moreel slechtere manier dan beperkt stemrecht. Zelf heeft hij deze intuïtie heel sterk maar hij beseft zich dat dit niet genoeg onderbouwing is voor zijn standpunt. Wat hij daarom probeert te doen is vergelijkbare situaties bedenken waarvan het wél meteen duidelijk wordt welke optie we moreel erger vinden. Hij vergelijkt stemmersexamens met leeftijdsgrenzen en universeel stemrecht met een incompetente jury. Stemmersexamens en leeftijdsgrenzen zijn vergelijkbaar omdat ze beide QAR schenden. Universeel stemrecht en incompetente jury's zijn vergelijkbaar omdat ze beide CP schenden. Iedereen voelt intuïtief aan dat het stellen van een leeftijdsgrens aan stemmen moreel minder erg is dan het opleggen van beslissingen gemaakt door een incompetente jury. Omdat deze situaties volgens Brennan vergelijkbaar zijn, kunnen we de intuïtie over leeftijdsgrenzen en incompetente jury's toepassen op de situaties van beperkt en universeel stemrecht. Het argument ziet er dan als volgt uit:

1. Het stellen van leeftijdsgrenzen aan stemmen is ongeveer hetzelfde als een stemmerexamen invoeren om incompetente mensen uit het electoraat te elimineren.
2. Universeel stemrecht is ongeveer hetzelfde als een incompetente jury beslissingen laten maken en deze beslissingen serieus nemen.
3. Het stellen van leeftijdsgrenzen is moreel minder erg dan een incompetente jury beslissingen laten maken.
4. Ergo, beperkt stemrecht met een stemmerexamen is moreel minder erg dan universeel stemrecht met een incompetent electoraat.³²

Hoe we precies tot de intuïtie komen dat leeftijdsgrenzen minder erg zijn dan incompetente jury's vereist echter nog wel iets meer reflectie. Leeftijdsgrenzen stellen aan stemmen is namelijk iets wat nu al overal gebeurt en beslissingen van incompetente jury's niet. Dus het is te verwachten dat we leeftijdsgrenzen acceptabeler zouden vinden, het gebeurt immers al en we zijn er aan gewend. Als de intuïtie alleen hierop gebaseerd zou zijn, zou Brennan's punt afhankelijk zijn van het feit dat we het nu al ongeveer zo doen en dat is natuurlijk geen sterke basis voor hoe we het zouden moeten doen. Hoe het nu is, zegt niks over hoe het zou moeten zijn. De intuïtie is volgens Brennan echter op meer gebaseerd dan dat. We vinden een leeftijdsgrens intuïtief acceptabel omdat het dicht genoeg bij de daadwerkelijke grens tussen competent en incompetent komt. Zoals al eerder gezegd is het probleem van een grens tussen competent en incompetent niet het feit dat er geen onderscheid zou bestaan tussen competent en incompetent. De uiterste van de twee groepen kunnen we gemakkelijk herkennen. De exacte grens waarbij competent over gaat in incompetent kunnen we echter niet aanwijzen, en dat is het probleem.³³ Hoe verder de grens die je trekt af ligt van de werkelijke grens, hoe onacceptabeler de grens natuurlijk is. Zo'n leeftijdsgrens komt volgens Brennan dus dicht genoeg bij de werkelijkheid om in principe nog steeds onrechtvaardig maar in praktijk acceptabel te zijn.³⁴ Hetzelfde zou voor een stemmerexamen kunnen gelden: de grens die het stemmerexamen trekt kan dicht genoeg bij de werkelijke grens komen om in principe onrechtvaardig maar in de praktijk acceptabel te zijn.

---

³² Brennan, "Right to Competent Electorate," 719.

³³ Dit kan zijn omdat er wel zo'n exacte grens is maar wij die niet kunnen kennen. Het kan ook zijn dat de grens zelf vaag is en dat we daarom niet kunnen weten waar die ligt. Hoe dan ook: we weten niet waar de grens ligt.

³⁴ Brennan, "Right to Competent Electorate," 718.

3 – Waarom we er tóch nog niet uit zijn

Volgens Brennan kunnen we universeel stemrecht en beperkt stemrecht niet direct met elkaar vergelijken. Dit komt omdat beide vormen van stemrecht een principe schenden dat een vereiste voor rechtvaardigheid en ze daarin dus gelijk zijn. Om er toch achter te kunnen komen welk principe nu erger is om te schenden, CP of QAR, gebruikte Brennan de omweg van leeftijdsgrenzen en incompetente jury's. Als we leeftijdsgrenzen en incompetente jury's met elkaar vergelijken wordt meteen duidelijk welke optie we onrechtvaardiger vinden: incompetente jury's. Omdat leeftijdsgrenzen QAR schenden en incompetente jury's CP, kunnen we concluderen dat het schenden van CP erger is dan het schenden van QAR in dit geval. Daaruit kunnen we dan weer concluderen dat universeel stemrecht dat CP schendt onrechtvaardiger is dan beperkt stemrecht dat QAR schendt.

Als er echter naast CP en QAR meer argumenten voor de (on)rechtvaardigheid van universeel en beperkt stemrecht geopperd kunnen worden, zouden we de twee misschien wel gewoon direct met elkaar vergeleken kunnen worden. Dan kan het nog steeds zo zijn dat CP schenden erger is dan QAR schenden zoals Brennan stelt maar kunnen we om hele andere redenen beslissen welke optie we het meest onrechtvaardig vinden. Volgens mij is er naast QAR in ieder geval nog één aspect van beperkt stemrecht waaruit intrinsieke onrechtvaardigheid blijkt. Een aspect dat Brennan in zijn paper niet expliciet benoemt. Als ik hard kan maken dat we dit aspect in ieder geval serieus moeten nemen, zal Brennan niet de conclusie kunnen trekken die hij wil trekken: we zullen dan opnieuw met de nieuw aangedragen argumenten moeten bepalen wat onrechtvaardiger is: beperkt of universeel stemrecht.

3.1 Inperking van de autonomie

Voor het ontwikkelen van het argument tegen universeel stemrecht benadrukt Brennan dat stemmen betekent dat je macht hebt over de levens van anderen. Bepalen op basis van CP dat het onrechtvaardig is als iemand incompetent stemt betekent dus dat je bepaalt dat het onrechtvaardig is als iemand incompetent macht uitoefent op de levens van anderen. Wat Brennan hierbij niet expliciet noemt is dat stemmen niet alleen betekent dat je macht uitoefent op de levens van anderen, maar ook dat je macht hebt over je eigen leven. Stemrecht betekent dat jij het recht hebt om mede te bepalen in wat voor land je leeft. Een nadelig neveneffect van iemand het stemrecht ontzeggen op basis van CP is dus dat je daarbij ook iemands macht over zijn/haar eigen leven voor een gedeelte wegneemt. Je ontzegt iemand het recht om incompetent macht uit te oefenen op de levens van anderen, maar je ontzegt iemand ook het recht om zeggenschap te hebben over zijn/haar eigen leven. Het één kan niet zonder ook het ander te veroorzaken.

Nu gebeurt het natuurlijk wel vaker dat iemands autonomie (voor een gedeelte) wordt ingeperkt: als we erachter komen dat iemand bijvoorbeeld een seriemoordenaar is en dit kan bewezen worden, wordt diegene achter slot en grendel gezet. Hiermee wordt de autonomie van diegene ingeperkt om te voorkomen dat zijn gedrag slechte gevolgen heeft voor anderen. Het een weegt hier op tegen het ander: zijn/haar autonomie inperken is heftig, maar als we dat niet zouden doen, zou hij/zij waarschijnlijk door gaan met mensen vermoorden. En mensen vermoorden vinden we dusdanig erg dat het gerechtvaardigd is om volgende moorden te voorkomen door de autonomie van de dader voor een gedeelte in te perken. De vraag is of voor stemrecht hetzelfde geldt: weegt het inperken

van iemands autonomie op tegen de schade die diegene kan veroorzaken? Met andere woorden: weegt het ontnemen van iemands stemrecht op basis van een stemmersexamen op tegen de schade die diegene kan veroorzaken met zijn/haar incompetente stem? Brennan lijkt er impliciet vanuit te gaan dat het antwoord ja is, ik betwijfel het.

Iemands autonomie inperken is volgens mij gerechtvaardigd op het moment dat aangetoond kan worden dat diegene anderen en/of zichzelf significante schade toebrengt. Als iemand echt incompetent stemt -waarmee dus wordt bedoeld onwetend, irrationeel en/of moreel onredelijk- lijkt me eerder door Brennan bewezen dat die schade significant is. Daar zit het probleem dus niet. Waar echter wel het probleem zit voor beperkt stemrecht met een stemmersexamen, is het aantonen van het feit dat iemand incompetent is. Dat zal dus via een stemmersexamen gaan zoals Brennan zich dat voorstelt. De inhoud van dat examen bepaalt wie competent en wie incompetent is, maar juist wat de inhoud van dat examen precies moet zijn, weten we niet. Tijdens het ontwikkelen van zo'n examen zullen er een heleboel moreel betwistbare keuzes gemaakt moeten worden over bijvoorbeeld welke soort kennis vereist is voor competent stemgedrag. We zullen hier een invulling aan moeten geven terwijl we niet weten wat de juiste invulling is. Het is dus een zeer reële mogelijkheid dat er mensen jarenlang als incompetent worden bestempeld, stemrecht verliezen en worden ingeperkt in hun autonomie op onterechte grond. Het zou hetzelfde zijn als iemand achter slot en grendel zetten voor seriemoord en er jaren later achter komen dat dat onrecht was. Een groot onrecht, zo lijkt mij. Brennan zou kunnen zeggen dat dit een onrechtvaardig neveneffect is dat we moeten accepteren omdat het niet doen van een stemmersexamen en universeel stemrecht opleggen een nóg groter onrecht is. Maar dit zou hij dan wel moeten bewijzen, iets wat hij in zijn paper "The Right to a Competent Electorate" niet doet. De argumenten die hij geeft voor zijn claim dat beperkt stemrecht minder onrechtvaardig is dan universeel stemrecht houden geen rekening met deze mogelijke onterechte inperking van autonomie. Iets wat wel zou moeten gebeuren als hij de claim wil kunnen maken die hij maakt. De nieuwe vraag die we onszelf zouden moeten stellen is dus: Wat is onrechtvaardiger, het schenden van CP of het schenden van QAR samen met het onrecht schenden van autonomie van een bepaalde groep als onbedoeld neveneffect?

4 – Conclusie

In dit paper heb ik willen kijken naar in hoeverre Brennan de claim kan doen dat beperkt stemrecht met een stemmersexamen minder onrechtvaardig is dan universeel stemrecht. Hij vergelijkt in zijn paper 'The Right to a Competent Electorate' alleen die twee opties met elkaar en laat eventuele alternatieven buiten beschouwing. Ik ben tot de conclusie gekomen dat hij op basis van de argumenten die hij in dat paper geeft niet kan claimen dat beperkt stemrecht minder onrechtvaardig is als universeel stemrecht omdat hij daarbij geen rekening heeft gehouden met de onrechtvaardigheid van het inperken van iemands autonomie op moreel betwistbare basis.

Om tot deze conclusie te komen heb ik allereerst aan de hand van Brennan's paper uiteengezet waarom zowel beperkt als universeel stemrecht intrinsiek onrechtvaardig zijn. In het geval van universeel stemrecht volgt dit uit het *Competent Principle* dat claimt dat het onrechtvaardig is om op incompetente manier significante macht uit te oefenen op de levens van anderen, waarbij incompetent wordt gedefinieerd als onwetend, irrationeel en moreel onredelijk. Dit principe bleek van toepassing op stemrecht en omdat lang niet iedereen boven een bepaalde leeftijdsgrens

automatisch competent is, is universeel stemrecht onrechtvaardig. Door het *Qualified Acceptability Requirement* van Estlund bleek dat beperkt stemrecht met een stemmersexamen eveneens onrechtvaardig is. QAR houdt in dat politieke macht alleen legitiem en dus rechtvaardig kan zijn als het geaccepteerd kan worden door alle gekwalificeerde perspectieven. Voor stemmersexamens zijn ene heleboel redelijke objecties te bedenken, waarvan ik er een paar heb genoemd, waardoor er niet aan QAR zal worden voldaan. Beide vormen van democratie zijn dus onrechtvaardig. Om tóch een keuze te kunnen maken tussen de twee, want dat is het spel dat Brennan wil spelen, moeten we bepalen welke van de twee het minst onrechtvaardig is.

Vervolgens heb ik de twee argumenten die Brennan geeft voor zijn stelling dat beperkt stemrecht minder onrechtvaardig is dan universeel stemrecht uiteen gezet. Het eerste argument is een consequentialistisch argument waarvoor hij afhankelijk is van empirische kennis die er (nog) niet is. Voor zijn claim is hij dus afhankelijk van zijn tweede, deontologische argument. Voor dit argument vergelijkt Brennan universeel stemrecht met een incompetente jury in een rechtszaak en beperkt stemrecht met het stellen van een leeftijdsgrens. Aangezien we het stellen van een leeftijdsgrens minder onrechtvaardig vinden dan een incompetente jury moeten we volgens Brennan concluderen dat we beperkt stemrecht ook minder onrechtvaardig vinden dan universeel stemrecht.

In het laatste deel van dit paper heb ik geprobeerd te beargumenteren dat Brennan ondanks zijn twee argumenten nog niet kan claimen dat beperkt stemrecht minder onrechtvaardig is. Dit is zo omdat hij met één aspect van beperkt stemrecht nog geen rekening heeft gehouden: de inperking van de autonomie op moreel betwistbare gronden. Het kan zo zijn dat zelfs inclusief dit laatste argument beperkt stemrecht alsnog minder onrechtvaardig is dan universeel stemrecht, maar daarvoor zouden we opnieuw de balans moeten opmaken.

Desondanks kunnen we denk ik een goede les uit Brennan's paper halen. Hij heeft succesvol beargumenteerd dat zowel universeel als beperkt stemrecht intrinsiek onrechtvaardig zijn, en dat lijkt me niet onbelangrijk. Wat Brennan's argumenten zo sterk maakt is dat hij voortdurend inspeelt op intuïties die iedereen deelt. Daardoor ga je mee in zijn redenering en zul je dus ook mee moeten gaan met zijn conclusie. En dat terwijl het sterk in onze westerse cultuur zit ingebed dat we een democratie met universeel stemrecht als ultiem rechtvaardig politiek systeem ervaren. Maar ook beperkt stemrecht is intrinsiek onrechtvaardig gebleken. Misschien is dus de beste optie om tóch naar alternatieven te gaan kijken. Omdat we natuurlijk niet van de ene op de andere dag ons politieke systeem kunnen omgooien, en me dat ook zeker geen goed plan lijkt, betekent dat voor nu weinig daadwerkelijke actie. Wél moeten we misschien eens ophouden met de democratie beschouwen als ultiem rechtvaardig systeem dat overal ter wereld geïmplementeerd zou moeten worden.

Bibliografie

Brennan, Jason. "The Right to a Competent Electorate." *The Philosophical Quarterly* 61 (2011): 700-724. doi: 10.1111/j.1467-9213.2011.699.x.

Copp, David. "Reasonable Acceptability and Democratic Legitimacy: Estlund's Qualified Acceptability Requirement." *Ethics* 121 (2011): 239-269. Doi: <http://www.jstor.org/stable/10.1086/658139>.

Estlund, David M. "An Acceptability Requirement." *Democratic Authority: A Philosophical Framework*, 40-64. Princeton: Princeton University Press, 2009.

Hooker, Brad en Streumer, Bart. "Procedural and Substantive Practical Rationality." *The Oxford Handbook of Rationality* (2005): 1-24. Doi: 10.1093/0195145399.001.0001.

VERKLARING KENNISNEMING REGELS M.B.T. PLAGIAAT

Fraude en plagiaat

Wetenschappelijke integriteit vormt de basis van het academisch bedrijf. De Universiteit Utrecht vat iedere vorm van wetenschappelijke misleiding daarom op als een zeer ernstig vergrijp. De Universiteit Utrecht verwacht dat elke student de normen en waarden inzake wetenschappelijke integriteit kent en in acht neemt.

De belangrijkste vormen van misleiding die deze integriteit aantasten zijn fraude en plagiaat. Plagiaat is het overnemen van andermans werk zonder behoorlijke verwijzing en is een vorm van fraude. Hieronder volgt nadere uitleg wat er onder fraude en plagiaat wordt verstaan en een aantal concrete voorbeelden daarvan. Let wel: dit is geen uitputtende lijst!

Bij constatering van fraude of plagiaat kan de examencommissie van de opleiding sancties opleggen. De sterkste sanctie die de examencommissie kan opleggen is het indienen van een verzoek aan het College van Bestuur om een student van de opleiding te laten verwijderen.

Plagiaat

Plagiaat is het overnemen van stukken, gedachten, redeneringen van anderen en deze laten doorgaan voor eigen werk. Je moet altijd nauwkeurig aangeven aan wie ideeën en inzichten zijn ontleend, en voortdurend bedacht zijn op het verschil tussen citeren, parafraseren en plagiëren.

Niet alleen bij het gebruik van gedrukte bronnen, maar zeker ook bij het gebruik van informatie die van het internet wordt gehaald, dien je zorgvuldig te werk te gaan bij het vermelden van de informatiebronnen.

De volgende zaken worden in elk geval als plagiaat aangemerkt:

- het knippen en plakken van tekst van digitale bronnen zoals encyclopedieën of digitale tijdschriften zonder aanhalingstekens en verwijzing;
- het knippen en plakken van teksten van het internet zonder aanhalingstekens en verwijzing;
- het overnemen van gedrukt materiaal zoals boeken, tijdschriften of encyclopedieën zonder aanhalingstekens en verwijzing;
- het opnemen van een vertaling van bovengenoemde teksten zonder aanhalingstekens en verwijzing;

- het parafraseren van bovengenoemde teksten zonder (deugdelijke) verwijzing: parafrasen moeten als zodanig gemarkeerd zijn (door de tekst uitdrukkelijk te verbinden met de oorspronkelijke auteur in tekst of noot), zodat niet de indruk wordt gewekt dat het gaat om eigen gedachtengoed van de student;
- het overnemen van beeld-, geluids- of testmateriaal van anderen zonder verwijzing en zodoende laten doorgaan voor eigen werk;
- het zonder bronvermelding opnieuw inleveren van eerder door de student gemaakt eigen werk en dit laten doorgaan voor in het kader van de cursus vervaardigd oorspronkelijk werk, tenzij dit in de cursus of door de docent uitdrukkelijk is toegestaan;
- het overnemen van werk van andere studenten en dit laten doorgaan voor eigen werk. Indien dit gebeurt met toestemming van de andere student is de laatste medeplichtig aan plagiaat;
- ook wanneer in een gezamenlijk werkstuk door een van de auteurs plagiaat wordt gepleegd, zijn de andere auteurs medeplichtig aan plagiaat, indien zij hadden kunnen of moeten weten dat de ander plagiaat pleegde;
- het indienen van werkstukken die verworven zijn van een commerciële instelling (zoals een internetsite met uittreksels of papers) of die al dan niet tegen betaling door iemand anders zijn geschreven.

De plagiaatregels gelden ook voor concepten van papers of (hoofdstukken van) scripties die voor feedback aan een docent worden toegezonden, voorzover de mogelijkheid voor het insturen van concepten en het krijgen van feedback in de cursushandleiding of scriptieregeling is vermeld.

In de Onderwijs- en Examenregeling (artikel 5.15) is vastgelegd wat de formele gang van zaken is als er een vermoeden van fraude/plagiaat is, en welke sancties er opgelegd kunnen worden.

Onwetendheid is geen excuus. Je bent verantwoordelijk voor je eigen gedrag. De Universiteit Utrecht gaat ervan uit dat je weet wat fraude en plagiaat zijn. Van haar kant zorgt de Universiteit Utrecht ervoor dat je zo vroeg mogelijk in je opleiding de principes van wetenschapsbeoefening bijgebracht krijgt en op de hoogte wordt gebracht van wat de instelling als fraude en plagiaat beschouwt, zodat je weet aan welke normen je je moeten houden.

Hierbij verklaar ik bovenstaande tekst gelezen en begrepen te hebben.	
Naam:	<i>Lily de Waal</i>
Studentnummer:	4072936
Datum en handtekening:	23-1-2017

Dit formulier lever je bij je begeleider in als je start met je bacheloreindwerkstuk of je master scriptie.

Het niet indienen of ondertekenen van het formulier betekent overigens niet dat er geen sancties kunnen worden genomen als blijkt dat er sprake is van plagiaat in het werkstuk